TIJORAT BANKLARI MOLIYAVIY BARQARORLIGINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY NAZARIY-METODOLOGIK YONDASHUVLARI

Atamuradov Bozorboy Berdimuratovich
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti
boby_1986@bk.ru

Annotatsiya. *Maqolada tijorat banklari moliyaviy barqarorligini baholashning zamonaviy nazariy-metodologik yondashuvlari tizimlashtirilgan. Bazel III, CAMELS, moliyaviy barqarorlik indikatorlari va Z-score yondashuvlarining imkoniyatlari qiyosiy baholanib, kapital, aktivlar sifati, likvidlik, daromadlilik va operatsion samaradorlikni qamrab oluvchi besh blokli baholash tizimi taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *tijorat banki, moliyaviy barqarorlik, kapital monandligi, likvidlik, aktivlar sifati, rentabellik, CAMELS, Basel III, Z-score.*

Аннотация. *В статье систематизированы современные теоретико-методологические подходы к оценке финансовой устойчивости коммерческих банков. Сопоставлены возможности Basel III, CAMELS, индикаторов финансовой устойчивости и Z-score. Предложена пятиблочная система оценки, включающая капитал, качество активов, ликвидность, доходность и операционную эффективность.*

Ключевые слова: *коммерческий банк, финансовая устойчивость, достаточность капитала, ликвидность, качество активов, рентабельность, CAMELS, Basel III, Z-score.*

Abstract. *The paper systematizes modern theoretical and methodological approaches to assessing the financial stability of commercial banks. The analytical capabilities of Basel III, CAMELS, financial soundness indicators and the Z-score are compared, and an five-block assessment framework covering capital, asset quality, liquidity, profitability and operational efficiency is proposed.*

Keywords: *commercial bank, financial stability, capital adequacy, liquidity, asset quality, profitability, CAMELS, Basel III, Z-score.*

KIRISH

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi bankning joriy majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarishi, yetarli kapital va likvidlik zaxiralarini saqlashi, aktivlar sifatini nazorat qilishi hamda ichki va tashqi shoklar ta’sirida ham moliyaviy vositachilik funksiyalarini uzluksiz davom ettira olish qobiliyatini ifodalaydi. Shu bois moliyaviy barqarorlikni bitta koeffitsient bilan emas, o‘zaro bog‘langan ko‘rsatkichlar tizimi orqali baholash zarur.

Xalqaro amaliyotda mazkur vazifa uchun Bazel qo‘mitasining kapital va likvidlik standartlari, CAMELS nazorat modeli, Xalqaro valyuta jamg‘armasining moliyaviy barqarorlik indikatorlari hamda bank defoltigacha bo‘lgan masofani ifodalovchi Z-score kabi yondashuvlar qo‘llanadi [1–4]. Biroq ushbu yondashuvlarning har biri bank barqarorligining muayyan jihatini kuchliroq yoritadi.

Moliyaviy barqarorlikni baholash yondashuvlari. Bazel III yondashuvi bankning zararlarni qoplash qobiliyati va likvidlilik shoklariga bardoshliligini prudensial me’yorlar orqali baholaydi. Unda regulyativ kapital monandligi, I darajali kapital, leveraj, likvidlilikni qoplash me’yori (LCR) va sof barqaror moliyalashtirish me’yori (NSFR) asosiy o‘rin tutadi [1]. Ushbu yondashuvning afzalligi, mezonlarning aniqligi va xalqaro taqqoslanuvchanligi; cheklovi esa bankning daromadliligi, xarajatlar samaradorligi va aktivlar sifati dinamikasini to‘liq ifodalamasligidir.

CAMELS modeli kapital yetarliligi, aktivlar sifati, boshqaruv, daromadlilik, likvidlik va bozor risklariga sezgirlikni birgalikda ko‘rib chiqadi. Shu sababli u bankni kompleks nazorat baholash uchun qulay. Biroq boshqaruv sifati kabi ayrim komponentlar ekspert bahosiga yuqori darajada bog‘liq bo‘lib, ommaviy statistika asosida qayta hisoblash imkoniyati cheklangan.

XVJning Financial Soundness Indicators tizimi bank sektorining kapitallashuvi, aktivlar sifati, daromadliligi, likvidliligi va bozor risklariga sezgirligini makro-moliyaviy monitoring uchun bir xil metodologiyada birlashtiradi [2]. U tizim darajasida solishtirish uchun samarali, ammo alohida bank kesimidagi biznes-model va operatsion samaradorlik farqlarini to‘liq ochib bermaydi.

Z-score yondashuvi esa bankning rentabelligi, kapitallashuvi va foydaning o‘zgaruvchanligini birlashtirib, to‘lovga qobiliyatsizlikkacha bo‘lgan statistik “masofa”ni ifodalaydi. Amaliyotda u odatda $Z=(ROA+E/A)/\sigma(ROA)$ ko‘rinishida hisoblanadi, bu yerda ROA – aktivlar rentabelligi, E/A – kapitalning aktivlarga nisbati, $\sigma(ROA)$ – ROAning standart og‘ishi [3; 4]. Z-scorening yuqori qiymati bankning defolt xavfi pastroq ekanini anglatadi. Biroq mazkur ko‘rsatkich tarixiy ma’lumotlar sifati va tanlangan vaqt oynasiga sezgir.

1-jadval

Tijorat banklari moliyaviy barqarorligini baholash yondashuvlarining qiyosiy tavsifi

Yondashuv	Asosiy ob'ekt	Kuchli jihati	Cheklovi
Basel III	kapital va likvidlik	me'yorlar aniq va taqqoslanuvchan	samaradorlik va aktiv sifati cheklangan qamrovda
CAMELS	bankning umumiy risk profili	ko'p o'lchovli nazorat bahosi	ayrim bloklar ekspert bahosiga bog'liq
IMF FSI	sektor moliyaviy sog'lomligi	makro va xalqaro taqqoslash uchun qulay	bank kesimida detallashuv cheklangan
Z-score	to'lovga qobiliyatsizlik riski	integral va empirik modellarga mos	tarixiy volatillikka sezgir

Manba: muallif tomonidan [1–4] manbalar asosida tuzilgan.

O'zbekiston bank tizimi ma'lumotlari moliyaviy barqarorlikni bir vaqtning o'zida kamida kapital va aktivlar sifati nuqtai nazaridan kuzatish zarurligini ko'rsatadi. 2020–2025 yillarda regulyativ kapital monandligi 13 foizlik minimal talabdan yuqori saqlangan. Shu bilan birga, muammoli kreditlar ulushi pandemiyadan keyin 2021 yilda keskin oshgan, keyin pasaygan, 2024 yilda vaqtincha ko'tarilib, 2025 yil yakunida 3 foizga tushgan [5].

2-jadval

O'zbekiston bank tizimining ayrim moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari, yil yakuniga, %

Ko'r satkich	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Regulyativ kapital monandligi	18,4	17,5	17,8	17,5	17,4	18,3
Muammoli kreditlar ulushi	2,1	5,2	3,6	3,5	4,0	3,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2020–2025 yillar yillik hisobotlari va moliyaviy barqarorlik sharhlari asosida tuzilgan [5–10].

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, kapital monandligi barcha yillarda me’yordan yuqori bo‘lgan bo‘lsa-da, kredit portfeli sifatida sezilarli tebranishlar kuzatilgan. Bu natija moliyaviy barqarorlikni faqat kapital yetarliligi bilan baholash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Masalan, 2025 yilda kapital monandligi 18,3 foizga ko‘tarilib, NPL 3 foizga tushgani barqarorlikning ikki muhim yo‘nalishida bir vaqtda ijobiy o‘zgarishni anglatadi. Biroq XVJ FSAP stress-testlari salbiy ssenariyda ayrim banklarda kapitalning minimal talabdan pastga tushish ehtimoli mavjudligini ko‘rsatadi [6]. Demak, joriy koeffitsientlar stressga bardoshlilik bahosi bilan to‘ldirilishi lozim.

Besh blokli baholash tizimi. Yuqoridagi yondashuvlarni umumlashtirib, tijorat banki moliyaviy barqarorligini baholash uchun besh funksional blokdan iborat tizim taklif etiladi. Uning asosiy tamoyili, prudensial barqarorlik, aktivlar sifati va bankning moliyaviy natijalarini bir-biridan ajratmasdan baholashdir.

3-jadval

Tijorat banki moliyaviy barqarorligini baholashning besh blokli tizimi

Blok	Asosiy indikatorlar	Iqtisodiy mazmun
1. Kapital barqarorligi	CAR, Tier 1, CET1, leveraj	kutilmagan zararlarni qoplash salohiyati
2. Aktivlar sifati	NPL, NPL qoplash koeffitsienti	kredit riski va portfel sifati
3. Likvidlik	LCR, NSFR, likvid aktivlar ulushi	qisqa va uzoq muddatli to‘lov qobiliyati
4. Daromadlilik	ROA, ROE, sof foiz marjasi	kapitalni ichki manbalar hisobiga tiklash qobiliyati
5. Operatsion samaradorlik	CIR, operatsion xarajatlar/aktivlar	biznes-model samaradorligi va xarajat bosimi

Manba: mualliflik ishlanmasi.

Taklif etilayotgan tizimda Z-score alohida oltinchi blok emas, balki besh blok natijalarini empirik tadqiqotda umumlashtiruvchi integral barqarorlik ko‘rsatkichi sifatida qo‘llanishi maqsadga muvofiq. Bu yondashuv bir tomondan regulyator ko‘rsatkichlarini saqlab qoladi, ikkinchi tomondan esa banklar kesimida ekonometrik baholash va raqamlashtirishning moliyaviy barqarorlikka ta’sirini tekshirish uchun mos metodologik baza yaratadi.

XULOSA

Tijorat banklari moliyaviy barqarorligini baholashda yagona universal ko‘rsatkich mavjud emas. Basel III kapital va likvidlikni, CAMELS keng risk-profilni, IMF FSI

sektor sog‘lomligini, Z-score esa to‘lovga qobiliyatsizlik riskini samarali o‘lchaydi. Shu sababli ularni o‘zaro raqobat qiluvchi emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi metodologiyalar sifatida qarash maqsadga muvofiq.

O‘zbekiston bank tizimida 2020-2025 yillarda kapital monandligi me’yordan yuqori saqlangan bo‘lsa-da, NPL dinamikasining o‘zgaruvchanligi aktivlar sifati, likvidlik, daromadlilik va operatsion samaradorlikni ham birgalikda baholash zarurligini ko‘rsatadi. Taklif etilgan besh blokli tizim keyingi tadqiqotlarda banklar kesimida integral indeks va Z-score asosida empirik baholashni amalga oshirish uchun metodologik asos sifatida qo‘llanishi mumkin.

Foydalanilgan dabiyotlar

1. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: Finalising post-crisis reforms. – Basel: Bank for International Settlements, 2017.

2. International Monetary Fund. Financial Soundness Indicators Compilation Guide 2019. – Washington, DC: IMF, 2019.

3. Laeven L., Levine R. Bank governance, regulation and risk taking // Journal of Financial Economics. – 2009. – Vol. 93, No. 2. – P. 259–275.

4. Boyd J.H., Graham S.L., Hewitt R.S. Bank holding company mergers with nonbank financial firms: Effects on the risk of failure // Journal of Banking & Finance. – 1993. – Vol. 17, No. 1. – P. 43–63.

5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2020-2025 yildagi faoliyati to‘g‘risida hisobot. – Toshkent, 2026.

6. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: Financial System Stability Assessment. IMF Country Report No. 25/145. – Washington, DC: IMF, 2025.